Archetype

Ο Manfredo Tafuri και η παράδοξα απαράδεκτη αξία της αρχιτεκτονικής

Τάσος Γιαννακόπουλος - 30/08/2021

Ο Mafredo Tafuri είναι ο αγαπημένος μου κριτικός/ιστορικός/θεωρητικός της αρχιτεκτονικής. Είναι αρκετά δυσνόητος, ώστε να περηφανεύομαι που τον διαβάζω στα αρχιτεκτονικά πάρτι, και κατάλληλα ακριβής για να έχει αξία η μελέτη του. Η σκέψη του εκκινεί από τις μορφές τις ίδιες, και όχι από τα συμπαρομαρτούντα τους, και με συγκροτημένη περιγραφή και ανάλυσή τους υφαίνονται με βαθειά γνώση ιστορίας, η οποία, όπως ο ίδιος ισχυρίζεται, και όπως πολλοί κλάδοι έκτοτε έχουν αποδείξει (critical race theory, feminism, colonial studies κλπ κλπ.), εν πολλοίς κατασκευάζεται. Αυτή η κατασκευή είναι το “progetto storico” ή αλλιώς “the historical project”. Το έργο του ξεκινά στα 60s και το πρώτο του βιβλίο εκδίδεται στα 1964 (*Ludovico Quaroni and the Development of Italian Architectural Culture*), με ένα από τα πιο ενδιαφέροντα βιβλία του, το *Architecture and Utopia: Design and Capitalist Development*, να βγαίνει το 1973. Ένας από τους λόγους που η συγκεκριμένη δεκαετία είναι πολύ σημαντική για εμάς σήμερα, και κατ’ επέκταση το συνολικό έργο του, είναι γιατί τότε, όπως και σήμερα, ήταν ένα κόσμος σε αναβρασμό, με κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτικές αντιπαραθέσεις και ιδιαίτερες ιστορικές εξελίξεις. Όπως και τώρα, και τότε ένας κόσμος κατασκευαζόταν. Στη δεκαετία του '60, σε αντίθεση με σήμερα, υπήρχε μια κάποια περισσότερη αισιοδοξία και ζωτική ενέργεια, έστω και αν εκφράζεται σε μερικά έργα με ειρωνική και ενδεχομένως καταστρεπτική ή έστω αμφισβητική διάθεση σε πολλούς τομείς του πολιτισμού, από το Breathless (1960) για παράδειγμα του Godard με το τεμαχισμένο μοντάζ, την ιδιαίτερη χρονικά αφηγηματική γραμμή και το hand-held camera work, μέχρι και το Vanna Venturi House (1964) του Robert Venturi, όπου οι μορφολογικοί κανόνες της

αρχιτεκτονικής αντιστρέφονται, μετατίθενται και περιστρέφονται. Σε εκείνον τον κόσμο, λοιπόν, που ο καταναλωτισμός κάνει την πρώτη του μεγάλη, μαζική και εντονότατη εμφάνιση, και που τώρα είναι απλά ο τρόπος ζωής μας, έχουμε λόγο να εξετάσουμε τα γραπτά του Tafuri.

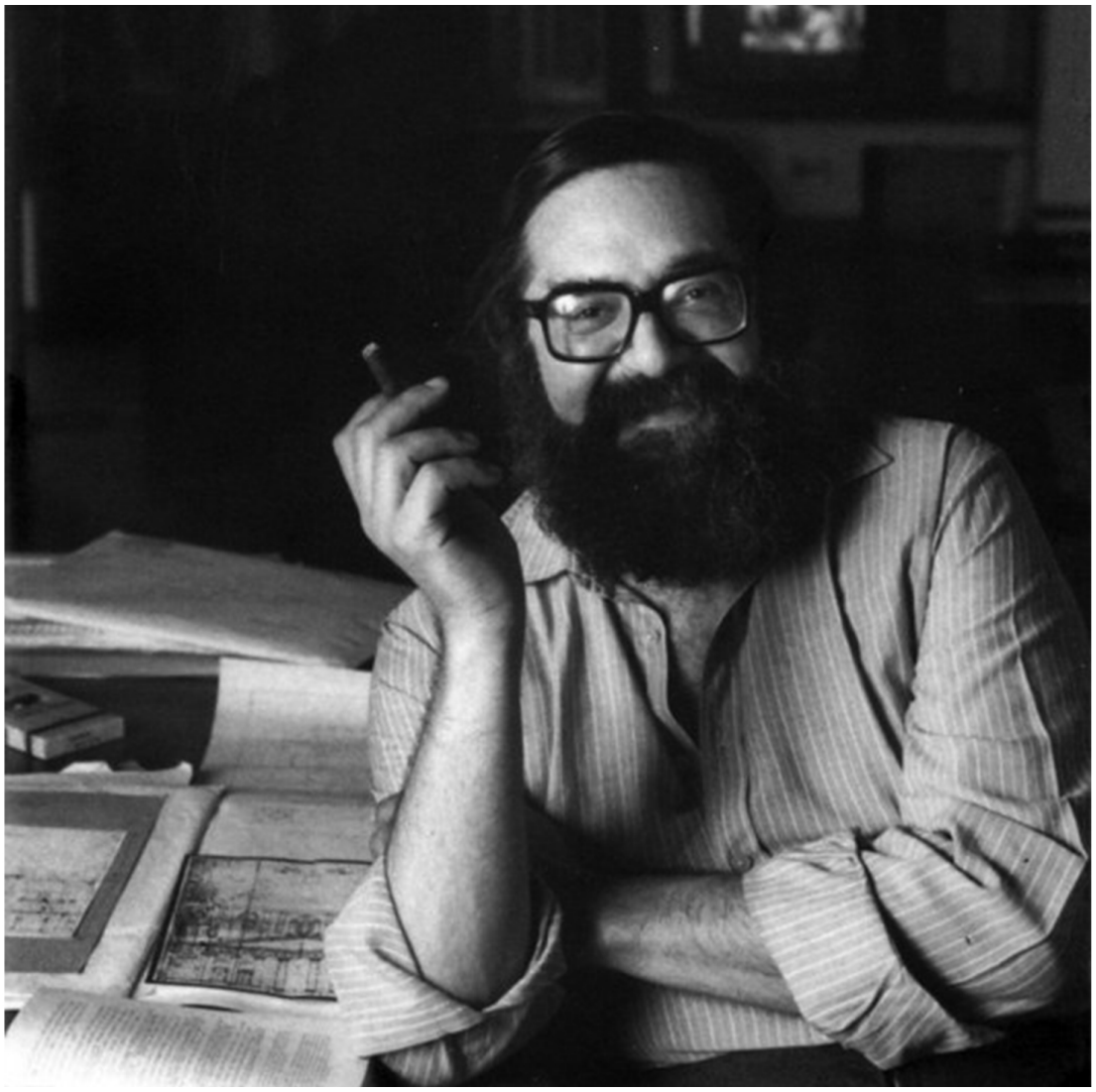

Manfredo Tafuri, (1935-1995)

Με μεγάλη δόση αφέλειας θα προσπαθήσω να περιγράψω σε λίγες γραμμές, όσα έχει καταφέρει να εκφράσει σε πολλαπλούς τόμους ο Ιταλός θεωρητικός. Περισσότερο από περιγραφή, το έργο του είναι αφετηρία για αποτίμηση τόσο της εποχής τής συγγραφής των έργων, όσο -και πιο πρακτικά- της δικής μας. Φυσικά, κάθε τίμια αποτίμηση έχει ως στόχο να καταλήξει σε τοποθέτηση που συνιστά ουσιαστικά κατασκευή τόσο του παρελθόντος, κατά τα πρότυπα του progetto storico που έθεσε ο Tafuri, όσο και του παρόντος και ιδεατά του μέλλοντος. Τίθεται χωρίς αμφισβήτηση πως είναι καθοριστική η χρονολογική απόσταση που μας βάζει σε προνομιακή θέση πανοράματος των γεγονότων που πέρασαν. Αυτά που αναγνώρισα, ή ήθελα να αναγνωρίσω, ως βασικά στοιχεία που συγκροτούν και κατευθύνουν τη σκέψη του Tafuri, είναι δύο που συγκλίνουν σε ένα: την εργαλειοποίηση της τέχνης και συγκεκριμένα της αρχιτεκτονικής.

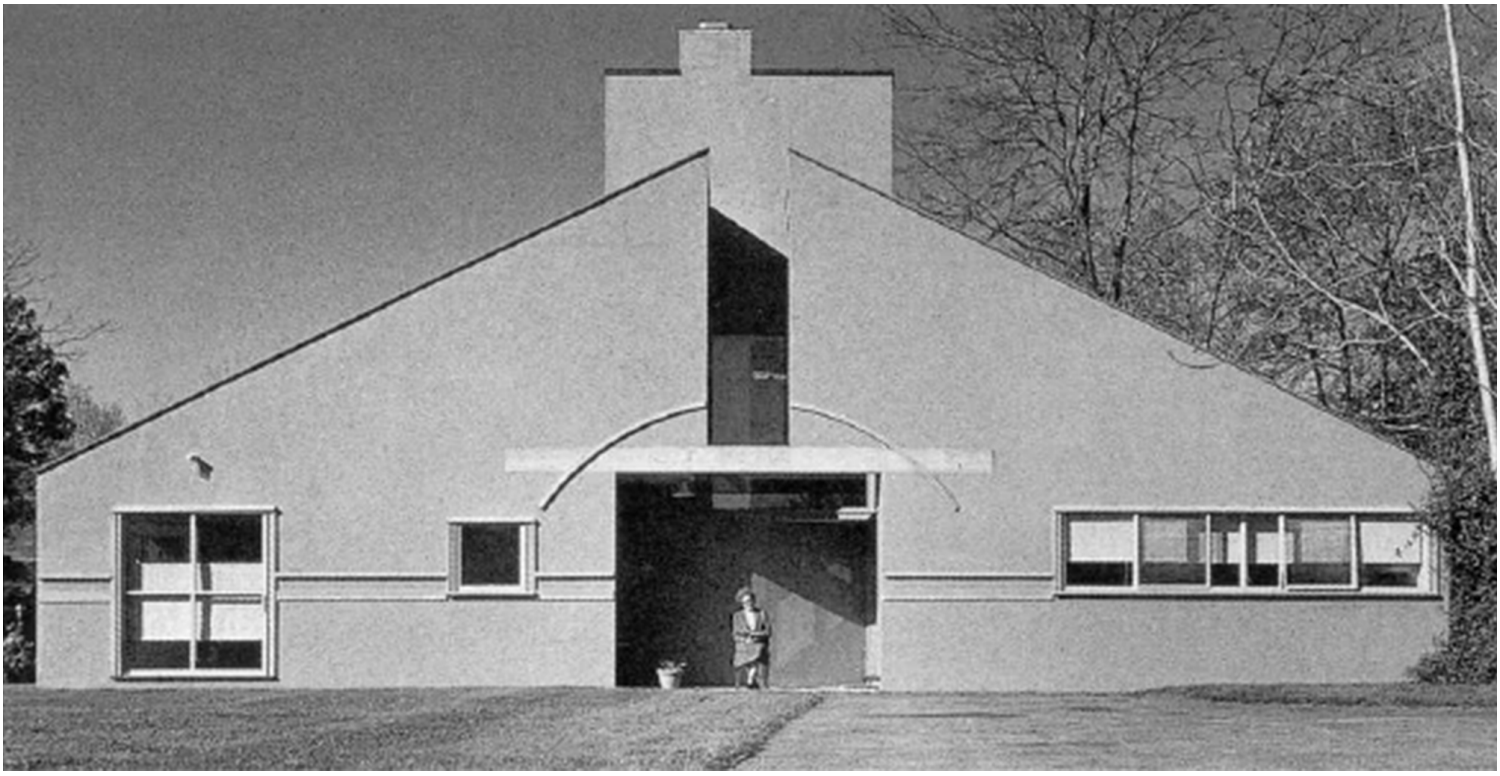

Vanna Venturi House (1964), Robert Venturi

Οι δυο περιφέρειες είναι αυτές της εμπορευματοποίησης της τέχνης και της ψυχολογικής ενσωμάτωσης (sublimation). Η πρώτη μετατρέπει το αρχιτεκτονικό έργο σε προϊόν προς κατανάλωση για την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων κανόνων αγοράς και συγκεκριμένου οικονομικού συστήματος, και η άλλη είναι η ενσωμάτωση στη συνείδηση του κοινού τού πλήρους οργανωμένου και ορθολογικού με το χαοτικό και κατακερματισμένο. Το πρώτο προέρχεται από τη βιομηχανική παραγωγή και το δεύτερο είναι σε μεγάλο βαθμό η εμπειρία της μητρόπολης, η οποία είναι σαφώς αποτέλεσμα της πρώτης περιφέρειας σκέψης, αυτής του βιομηχανικού πολιτισμού.

Η εμπορευματοποίηση του αρχιτεκτονικού έργου ξεκινά ουσιαστικά με την απόφαση να συσχετιστεί το ίδιο άμεσα και στενά με τη βιομηχανική παραγωγή. Η σχέση με τη βιομηχανική παραγωγή δεν σταματά μονάχα όπου ο σχεδιασμός μπαίνει στην υπηρεσία της βιομηχανίας και εμπλέκεται ενεργά στη μαζική παραγωγή προϊόντων και διαδικασιών, αλλά συνεχίζει, και πιθανότατα με περισσότερη ένταση, στη διάχυση του είδους σκέψης που χρησιμοποιείται ως βάθρο από και για τη βιομηχανική παραγωγή, που δεν είναι άλλο από την επίκληση στον μονόπλευρο ορθολογισμό των φυσικών επιστημών και την αποτελεσματικότητα. Βασική θέση του μοντέρνου κινήματος, που φαίνεται να καταδικάζει ο Tafuri, είναι εκείνη της άκρατης πίστης, και η ταυτόχρονη διάδοσή της στη μηχανή και την αποτελεσματικότητα. Οι μοντέρνοι ή έστω οι μοντερνιστές, αυτοί δηλαδή που δεν ανήκουν στη λεγόμενη avant garde και είναι έπειτα από αυτούς, εκτελούν έργα με πλήρη πίστη στην τεχνολογία και τη λογική της. Υιοθετώντας τους στόχους αλλά και τους τρόπους παραγωγής τής καπιταλιστικής κοινωνίας, η αρχιτεκτονική σμικρύνεται τις περισσότερες φορές και η ίδια σε εμπόρευμα. Εξάλλου, πώς να ισχυριστεί κάτι διαφορετικό όταν έχει πλήρως ενσωματώσει στις κατευθυντήριες γραμμές της όλα τα εργαλεία που χρησιμοποιεί η καπιταλιστική κοινωνία για την επιβίωση και αναπαραγωγή της; Παράλληλα, ακόμα και οι αντίθετες θέσεις που έχουν Σουρρεαλιστικές και Νταναϊστικές καταβολές, και σχετίζονται περισσότερο με την εκφραστικότητα και όχι τόσο με τον στυγνό ορθό λόγο και την οργάνωση της παραγωγής, είτε αγνοούνται ως απλές φαντασιώσεις είτε ενσωματώνονται στη ρητορική της οικονομίας: αφού μπορείς να εκφράσεις τις σκέψεις και τα συναισθήματά σου στο έργο τέχνης, τότε είσαι πραγματικά ελεύθερος!

Και σε αυτό το σημείο ερχόμαστε στο δεύτερο σκέλος των συγκλινουσών περιφερειών σκέψης, που κατέχουν βασική θέση στη σκέψη του Tafuri όπως την ερμηνεύω: η εμπειρία της χαοτικής μητρόπολης και η εξουδετέρωση του άγχους που προκαλεί. Με άλλα λόγια, το καλλιτεχνικό έργο που δομεί τον εαυτό του μέσα από τις αρχές τις μητρόπολης -που αναγνωρίζονται από τον Ιταλό ιστορικό, ο οποίος βασίζει τη σκέψη του στους Weber, Benjamin και Simmel αλλά και στη σχολή της Φρανκφούρτης, ως αυτές της δυσοργάνωσης, του χάους και της σύγχυσης- εκτελεί έναν ρόλο που καλά θα κάνει να τον γνωρίζει• αυτός δεν είναι άλλος από

την εξουδετέρωση του άγχους που προκαλούν αυτές ακριβώς οι συνθήκες. Έτσι, ο άνθρωπος της μητρόπολης αντί να απαυδήσει και να αντιδράσει με τις συνθήκες της μητρόπολης, που στο μεγαλύτερό τους μέρος κάθε άλλο παρά ανθρώπινες και αξιοπρεπείς είναι, με τη βοήθεια της σύγχρονης τέχνης και αρχιτεκτονικής, που έχουν ως εργαλεία τους και ως αξίες αυτές ακριβώς τις δυσλειτουργικές συνθήκες, υιοθετεί και συνηθίζει ουσιαστικά το απαράδεκτο. Η δυσλειτουργία και η σύγχυση από την υπερπληθώρα ερεθισμάτων ασυνεχών μεταξύ τους και χωρίς εσωτερική συγκρότηση, θεωρείται πια ανεξερεύνητη αρετή τού “παιχνιδιού”, που καλά θα κάνει κανείς να βυθιστεί στην εξερεύνησή τους. Πρόκειται, δηλαδή, για ένα μαζικό κοινωνικό σύνδρομο Στοκχόλμης, που καθίσταται δυνατό μέσα από τις μορφές και τις εκκινήσεις της Μοντέρνας τέχνης και αρχιτεκτονικής.

Συνοψίζοντας την περιγραφή μου πάνω σε αυτό που προσκόμισα ως θέση του Tafuri, βρισκόμαστε σε μια κατάσταση όπου είμαστε ουσιαστικά παγιδευμένοι. Δηλαδή, η πρώτη επιλογή είναι να ακολουθήσουμε τη λογική και την οικονομία και να πάρουμε μέρος στη διαχείριση και κατασκευή του κόσμου, με όλους τους υπαρκτούς προβληματισμούς που υπάρχουν στον “πραγματικό" κόσμο, σχεδιάζοντας κατοικίες έναντι αντιτίμου και όχι δημιουργώντας Αρχιτεκτονική. Η δεύτερη επιλογή είναι να μην ακολουθήσει κάποιος τις προσταγές της λογικής και της παραγωγής που κυριαρχούν στον κόσμο και να καταδείξει τις αντιφάσεις και τη σύγχυση, με συνέπεια το φαινόμενο "ορθολογικό κατασκεύασμα" να δείξει τη φύση της χαοτικότητάς του. Τώρα, σε αυτή την περίπτωση, είτε θα κατηγορηθεί ο δημιουργός για αφελή δραπετευστικότητα (escapism), είτε θα είναι υπεύθυνος για την εξοικείωση και λατρεία του κοινού στο χαοτικό. Καταλήγοντας, προκειμένου να επιβιώσει ο αρχιτέκτονας ουσιαστικά, πρόκειται, είτε από τη μια πλευρά είτε από την άλλη, για εργαλειοποίηση της τέχνης που φέρεται από κυρίαρχες ιδεολογίες προς συγκεκριμένα συμφέροντα.

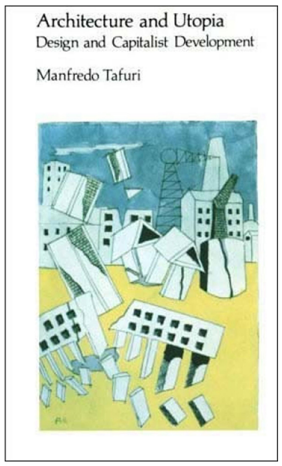

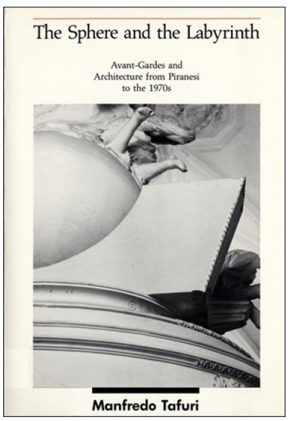

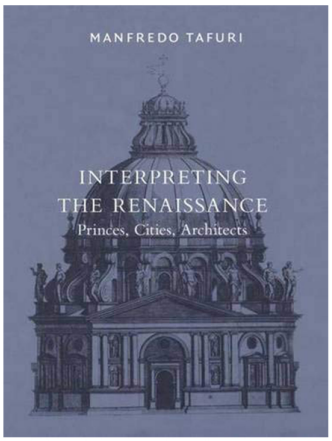

Architecture and Utopia (1973), *The Sphere and the Labyrinth* (1978), *Interpreting the Renaissance* (1992),

M. Tafuri

Είναι σημαντικό να τονίσω σε αυτό το σημείο πως δεν διαφωνώ με τον Tafuri. Ο Ιταλός θεωρητικός και ιστορικός είχε περιορισμένο χρονικό ορίζοντα -όπως είναι φυσικό-, ενώ είχε τα σωστά εργαλεία. Η θέση μου δεν είναι πώς και γιατί ο Tafuri έχει σημειώσει άστοχες παρατηρήσεις ή επιχειρήματα που δεν έχουν βάση. Κάθε άλλο• η συνεισφορά του στην αποκάλυψη ιδεολογιών και σχέσεων εξουσίας πίσω από, πριν και μετά την αρχιτεκτονική, είναι εξαιρετικά σημαντική και ενδιαφέρουσα στην κατανόηση σε βάθος τόσο των ορίων της ίδιας αλλά και των περιορισμών της. Με αυτό καταπιάνεται και πιο πρόσφατα, ίσως με περισσότερο δημοσιογραφικό τρόπο καταγραφής, και το βιβλίο *Four Walls and a Roof: The Complex Nature of a Simple Profession* (2017) του Reinier de Graaf, συνιδρυτή του AMO και σημαντικού συνεργάτη του Rem Koolhaas απο την OMA. Σε σχέση με τους περιορισμούς που διατυπώνει ο Tafuri, η θέση μου είναι πως η αρχιτεκτονική αποτελεί μια καταφατική διαδικασία, που το πρόσημό της είναι παρόμοιο με αυτό των υποδομών. Δηλαδή, με τον ίδιο τρόπο που η αξία των υποδομών (υπόνομοι, δρόμοι κλπ.) φαίνεται όταν αυτές λείπουν, τέτοια είναι και η αξία της αρχιτεκτονικής. Όταν απουσιάζει η αρχιτεκτονική φαίνεται η αξία της. Έχει σημασία παρ΄ όλες τις ελλείψεις και αδυναμίες της. Η εναλλακτική της απουσίας της για χάριν μια τέλειας αρχιτεκτονικής

που καταφέρνει τα πάντα, περισσότερο αρνητική είναι για τη σκέψη γύρω από την αρχιτεκτονική, παρά παραγωγική. Εκεί βρίσκεται η ίδια της η δύναμη. Ενώ λειτουργεί με τρόπο τόσο ατελή όσο περιγράφει ο Manfredo Tafuri, τόσο αναγνωρίζουμε τις ατέλειες τις δικές μας. Όσο περισσότερο συνεχίζει να λειτουργεί η έννοια της κατοίκησης ως προϊόν προς κατανάλωση όπως οι γομολάστιχες, τόσο εγγράφεται στο κτιστό περιβάλλον το λάθος στη σκέψη μας. Όσο περισσότερο συγκαλύπτεται ο μηχανισμός παραγωγής τής Μοντέρνας αρχιτεκτονικής -από την οποία δεν έχουμε πραγματικά ξεκόψει-, τόσο περισσότερο δηλώνονται οι συγκαλύψεις.

Η δύναμη της αρχιτεκτονικής βρίσκεται σε ακριβώς αυτό το κομμάτι• να αποτυγχάνει σε όλα τα μέτωπα. Έχει τη δυνατότητα να απογοητεύει τους πάντες. Ο λόγος που είναι σε θέση να το κάνει αυτό, είναι επειδή τους αφορά όλους και τους απασχολεί όλους, τόσο τους στοχαστικούς παρατηρητές αυτής, όσο και τους συνηθισμένους περαστικούς από τους χώρους της. Το αρχιτεκτονικό έργο, σε μεγάλη απόσταση από το τεχνολογικό έργο, ανήκει σε πολλούς κόσμους[1], και είναι ακατάλληλο να κρίνουμε τους στόχους τού ενός με τα κριτήρια του άλλου. Ανήκει στον οικονομικό και βιομηχανικό κόσμο, αλλά ταυτόχρονα είναι και μέρος του εμπνευσμένου κόσμου και του κόσμου των θεσμών, και αυτό είναι κάτι που το διαχωρίζει πλήρως από το τεχνολογικό εργαλείο. Η πολλαπλότητα των στόχων, μα και η πολλαπλότητα των αποτυχιών του, τελικά, σώζει το αρχιτεκτονικό έργο, διότι στέκεται ως δείκτης τής πολλαπλότητας της σημασίας του. Παράλληλα, ένα ιδιαίτερο σημείο της αρχιτεκτονικής δραστηριότητας και κριτικής θα πρέπει να είναι η διάκριση σε αντικείμενο (discipline), επάγγελμα (profession) και πρακτική (practice)[2]. Το αντικείμενο (discipline) έχει να κάνει με την αρχιτεκτονική ως γενικό πεδίο γνώσεων και ενδιαφέροντος, που περισσότερο εστιάζει σε αυτό που σημαίνει η αρχιτεκτονική ως τέχνη και γλώσσα, και σε γενικές γραμμές είναι πεδίο συζήτησης της ακαδημίας και των αρχιτεκτονικών περιοδικών. Το δεύτερο (profession) νοείται ως πεδίο που αφορά την ανάμειξη της αρχιτεκτονικής με τον εμπορικό κόσμο και την οικονομία, και η πρακτική (practice) αναφέρεται στη μορφή διεξαγωγής του αρχιτεκτονικού γραφείου. Τα όριά τους δεν είναι πλήρως διαχωρισμένα. Το αρχιτεκτονικό γραφείο/studio/atelier δεν έχει σαφή διαχωρισμό μεταξύ των λειτουργιών του που αναφέρονται στις παραπάνω διαδικασίες, και αυτό πάλι το βοηθά να επιβιώνει ως αντικείμενο στον κόσμο των φυσικών επιστημών, της πλήρους εξειδίκευσης και της σκέψης, με ανεξάρτητα συστήματα εφαρμοσμένα σε έναν κατακερματισμένο κόσμο. Είναι τόσο συνδεδεμένες αυτές οι διαδικασίες, που οποιαδήποτε αποτυχία από κάποιον από τους τρεις τομείς, τη δέχεται, τελικά, συνολικά το αρχιτεκτονικό αντικείμενο.

Αν στην παραπάνω παράγραφο, σχολιάσαμε την ένσταση σε σχέση με τον γενικότερο χώρο καταλογισμού ευθυνών περί αποτυχίας των διακηρύξεων του Μοντέρνου κινήματος, σε αυτή θα εξετάσουμε το χρονικό εύρος καταλογισμού ευθυνών. Η άποψή μου είναι πως η Αρχιτεκτονική και η Τέχνη έχουν μακροπρόθεσμα αποτελέσματα. Σε αντίθεση με τα αυτοκίνητα, τα πλυντήρια, τα φωτιστικά και τα υπόλοιπα έργα του τεχνοκρατικού μας πολιτισμού, που μπορούμε να αγοράσουμε με τον σωρό και ύστερα να αντικαταστήσουμε, η Αρχιτεκτονική και η Τέχνη λειτουργούν διαφορετικά. Η Τέχνη και η Αρχιτεκτονική έχουν μακροπρόθεσμα αποτελέσματα και μακροπρόθεσμη ισχύ. Δεν ξεκινάμε κάθε δεύτερη Δευτέρα με νέο πολιτισμό, και ας διακηρύσσουν οι δημιουργοί το αντίθετο με τις συνεχείς καλλιτεχνικές “επαναστάσεις” και διακηρύξεις. Αυτό το επιχείρημα έρχεται σε αντιδιαστολή με το φαινόμενο της εξουδετέρωσης, εξοικείωσης και οικειοποίησης του παράγοντα του άγχους και αυτού που αναφέραμε παραπάνω ως σύγχυση και δυσλειτουργικότητα. Κατά το Γιουνγκιανό πρότυπο, μπορούμε να αλλάξουμε κάτι αφού μονάχα πρώτα το αποδεχτούμε. Με άλλα λόγια, πρώτα συναντούμε κάτι, ύστερα το κατανοούμε, το συνηθίζουμε και έπειτα αντιδρούμε, αφού πρώτα το αποδεχτούμε. Πιστεύω πως η Μοντέρνα Τέχνη επιτάχυνε αυτή ακριβώς τη διαδικασία και οι επιδράσεις της μπορούν να κατανοηθούν καλύτερα σε βάθος χρόνου.

Στο ιστορικό παρόν που κλήθηκε να δράσει, πράγματι απέτυχε σε όλα τα κριτήρια που της έθεσε ο Tafuri. Στο δικό μας σήμερα, ωστόσο, φαίνεται να μας εξασφάλισε την απαραίτητη ”ερεθισματική πανοπλία”, ώστε να είμαστε σε θέση να αντέξουμε τη ριπή ερεθισμάτων και ασυνεχών και κατακερματισμένων μηνυμάτων. Εκτεθήκαμε τόσο πολύ μέσω της Τέχνης στο χαοτικό και δυσοργανωμένο, που συνηθίσαμε την παρουσία του (appearance) και τώρα πια αναζητούμε την ουσία (essence). Τεκμήριο αυτού δεν είναι άλλο από τα ανοιχτά παράθυρα στον σελιδομετρητή μας, που μπορούμε πια με ευκολία να ανασυντάσσουμε την προσοχή μας σε διαφορετικές θεματικές με την πίεση του κέρσορα στο ποντίκι μας• από τα νέα για την πανδημία, σε χαριτωμένα γατάκια, εν ριπή οφθαλμού. Η έκρηξη της δημιουργικότητας με τον Μοντερνισμό σημαίνει μια ταχύτερη εκκένωση του λεξιλογίου σχετικά με την κατάσταση που επικρατεί και τις σχέσεις εξουσίας έτσι όπως δομούνται, με αποτέλεσμα να είμαστε σε θέση να διαχειριστούμε το τραυματικό γεγονός τής νεωτερικότητας γρηγορότερα. Η πληθώρα των εικόνων, τεχνικών, μορφών και διαδικασιών που

δημιουργούνται στη διάρκεια του Μοντερνισμού, καταδεικνύει τόσο έντονα την κατάστασή μας που δεν μπορούμε να την αγνοήσουμε. Δεν είναι μονάχα η ποσοτική έκρηξη διαφορετικών κινημάτων και φαινομενικά τρομακτικά πολλαπλών διαφορετικών προσωπικών λεξιλογίων, τόσων που είναι σχεδόν αδύνατο να τα αφομοιώσουμε σε μια τακτική βιβλιοθήκη πολιτισμικών αναφορών. Είναι η ίδια η πολλαπλότητα της μορφής στον εξωραϊσμό του χάους, μέσω της πρωτοπορίας που μας κατακλύζει με τόση πληροφορία και αναφορές για την ίδια μας την κατάσταση, που μας ωθεί με βία να ξεπεράσουμε αυτή την ψυχοπιεστική σύγχυση του κόσμου της μηχανής και της αποξενωτικής μητρόπολης, το οποίο ψυχοπιεστικό γεγονός δε θα έπρεπε να είχαμε δεχτεί τόσο αβίαστα και με τόση άκριτη θετικότητα εξαρχής.

Αυτό που θέλω να πω είναι πως, ύστερα και εξαιτίας αυτού του στρες σε στεροειδή, που τόσο η κατάσταση της νεωτερικότητας όσο και η αναπαράσταση αυτής μας ώθησε να βιώσουμε, είμαστε σε θέση να ζυγίσουμε την κατάστασή μας πιο νηφάλια. Συνεπώς, αφού -και μόνο αφού- έχουμε δει τόσες πολλές κονσέρβες από τον Andy Warhol σε χώρους μουσείου, μπορούμε να αναλογιστούμε πώς είναι δυνατόν για τόσο καιρό και με τόση σιγουριά να θέταμε αξία στα κουτάκια του τοματοπολτού; Όπως λέει και ο Ernest Hemingway με τα λόγια τού βασικού πρωταγωνιστή, του στρατιώτη, σε ένα από τα τελευταία κεφάλαια τού *Για ποιον χτυπά η καμπάνα*, στο σημείο που τα πάντα έχουν πάει στραβά και δεν περιμένει πια βοήθεια από κανέναν, ξεκινάει να αποδέχεται την κατάστασή του και να αναλαμβάνει δράση λέγοντας:

"Έβρισα και έβρισα και έβρισα τους πάντες και τα πάντα, μέχρις ότου δεν είχε πια σημασία"

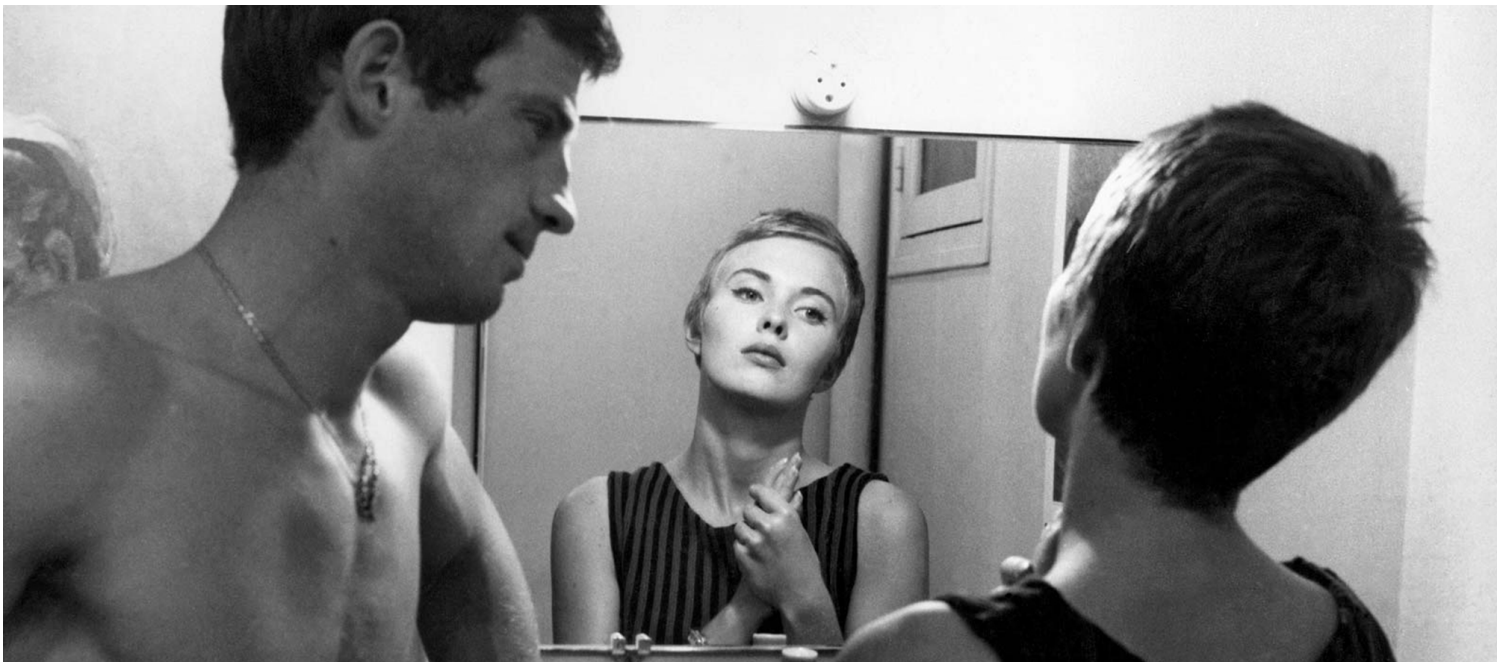

Breathless, (1960), Jean-Luc Godard

Αναφορές:

1. Boltanski Luc, Thévenot Laurent, On Justification, Economies of Worth, Translated by Catherine Porter, Princeton University Press, Paris, 1991

2. Nakazawa Paul, Lecture October 2019, Harvard Graduate School of Design, 2019

Βιβλιογραφία:

1. Tafuri Manfredo, *Architecture and Utopia: Design and Capitalist Development,* The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1976

2. Tafuri Manfredo, *Theories and History of Architecture,* Granada Publishing, London, Toronto, Sydney, New

York, 1978

3. Tafuri Manfredo, *The Sphere and the Labyrinth,* The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1990

4. Tafuri Manfredo, *Interpreting the Renaissance,* translated by Daniel Sherer, Yale University Press, New Haven and London, 2006

5. Tafuri Manfredo, Dal Co Francesco, *Modern Architecture,* translated by Robert Erich Wolf, Electa/Rizzoli Publishing, 1987

6. De Graaf Reinier, *Four Walls and a Roof,* Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2017